Scientific quarterly (scientific-research article) of Islamic world political research
Vol. 12, No. 2, Summer 2022, 119-146
DOI: 10.21859/priw-120205

The International Anarchic Environment The Need for Reflecting The (Um al-Qorai); Challenges of Islamic World Convergence

Hossein Farzanepour[1], Ali akbar Yari alghar[2], Sakineh Shabani[3]

Date received: 2022/02/16 **Date of acceptance**:2022/06/05

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

Abstract

In the last few decades, the triangle of Iran, Saudi Arabia, and Egypt has alternated or overlapped each of them to preach the Islamic world. The aim of this article is to investigate the impact of Umm al-Qara'i theory on the convergence and divergence of the Islamic world, which considers this theory as the cause of divergence as the primary hypothesis. Bin Salman's extravagance in the guardianship of other Muslim countries has further distanced Iran and Saudi Arabia as two strong arms of the Islamic world. Therefore, the strategic goal of this research paper is to analyze the competition and interference of Um-ul-Qara'i claim between Iran and Saudi Arabia. The issue that this article deals with is the validity and reliability of the theory of Umm al-Qara'i in the Islamic world and the willingness or unwillingness of countries to accept it. The primary hypothesis regarding the threat or opportunity of the Umm al-Qara'i theory is that its implementation without a persuasive foundation is considered as a threat against the convergence of the Islamic world, especially for the claimants of Umm al-Qara'i; Although, in line with prestige, every power seeks to expand its sphere of influence, but Umm al-Qari's theory has practically failed to lead to the unification of the Islamic world; Because in the anarchic and non-hierarchical system of the world, few countries in the world want to be under the guardianship of another country. Qatar's withdrawal from the Persian Gulf Cooperation Council is the latest protest against Saudi Arabia's Da'iya Umm al-Qara'i; Based on this, it has been concluded that considering the serverless environment of international arrangements, it is appropriate for the Islamic

1. Associate Professor, Political Science Department, Birjand University, Birjand, Iran, (responsible Author) hfarzanepour@birjand.ac.ir

2. Doctoral student of Quranic and Hadith Sciences, Ferdowsi University, visiting lecturer, Department of Education, Birjand University, Birjand, Iran. sshabani16@birjand.ac.ir

3. Master's student of Political Science, Birjand University, Birjand, Iran. aliyari200@birjand.ac.ir

Copyright © 2018, This is an Open Access article. This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License. To view a copy of this license, visit http://creativecommons.org/licenses/by/4.0/ or send a letter to Creative Commons, PO Box 1866, Mountain View, CA 94042, USA...

world, especially Iran and Saudi Arabia, to interact regardless of the controversial Umm al-Qaraei issue. Although Umm al-Qari's theory is evident in Iran's theoretical political literature, it does not have the desire to implement it now, but post-Salman Arabia pursues this category strongly. Thus, a major part of the divergence of the Islamic world is the result of Shia-phobia in Saudi Arabia. The method of the analytical essay is a critique inspired by Waltzian neo-realism and the theorizing of David Marsh and Jerry Stoker.

Keywords: Umm al-Qari, Iran, Saudi Arabia, anarchic environment, convergence of the Islamic world.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، انجمن مطالعات جهان اسلام
فصلنامه علمی (مقاله علمی - پژوهشی) پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، سال دوازدهم، شماره دوم، تابستان ۱۴۰۱، صص ۱۴۶ - ۱۱۹

DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۲۰۲۰۵

محیط آنارشیک و سرور گریز بین‌الملل ولزوم بازخوانی نظریه ام‌القرایی؛ چالش‌های همگرایی جهان اسلام

حسین فرزانه پور[۱]
سکینه شبانی[۲]
علی اکبر یاری[۳]

تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۷ **تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۳/۱۵**

چکیده

در چند دهه‌اخیر مثلث ایران، عربستان و مصر به تناوب یا تداخل هر کدام داعیه ام‌القرایی جهان اسلام را داشته‌اند. هدف این مقاله بررسی میزان تاثیر نظریه ام‌القرایی در همگرایی و واگرایی جهان اسلام است که با عنوان فرضیه اولیه این نظریه را عامل واگرایی می‌داند. زیاده‌خواهی بن‌سلمان در قیمومیت سایر کشورهای مسلمان بیش از پیش فاصله ایران و عربستان سعودی را به عنوان دو بازوی قوی جهان اسلام از هم دور کرده است. بنابراین هدف راهبردی این مقاله جستاری در تحلیل رقابت و تداخل داعیه ام‌القرایی، بین ایران و عربستان است. مساله‌ای که این مقاله به آن می‌پردازد، روایی و پایائی نظریه ام‌القرایی جهان اسلام و تمایل یا عدم‌تمایل کشورها به پذیرشآن است. فرضیه اولیه در تهدید یا فرصت بودن نظریه ام‌القرایی این است که اجرای آن را بدون بسترسازی اقناعی به‌مثابه تهدیدی علیه هم‌گرایی جهان اسلام مخصوصا برای مدعیان ام‌القرایی می‌داند؛ گرچه در راستاپیرستیژ، هر قدرتی در صدد گسترش حوزه نفوذ خود است اما نظریه ام‌القری عملا نتوانسته است به اتحاد دنیای اسلاممنتهی شود؛ زیرا در نظام آنارشیک و غیرسلسله‌مراتبی جهان، کمتر کشوری در دنیا تمایل دارد تحت قیمومیت کشور دیگری باشد. خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس، تازه‌ترین اعتراض به داعیه ام‌القرایی عربستان است؛ بر این‌اساس نتیجه‌گیری شده است با توجه به محیط سرور گریز ترتیبات بین‌المللی، شایسته است جهان اسلام و در راس آن ایران و عربستان فارغ از بحث جنجالی ام‌القراییتعامل داشته باشند. گرچه نظریه ام‌القری در ادبیات سیاسی نظری ایران مشهوداست امااکنون تمایلی به عملیاتی کردن آن ندارداما عربستان پسابن‌سلمان این مقوله رابه‌شدت پیگیریمی‌کند؛ طوری‌که سهم عمده‌ای از واگرای جهان اسلام، نتیجه شیعه‌هراسی عربستان است. روش مقاله تحلیلی، انتقادی ملهم از نو واقع گرایی والتزی و نظریه‌پردازی دیوید مارش و جری استوکر است.

واژه‌های کلیدی: ام‌القری، ایران، عربستان، محیط آنارشیک، هم‌گرایی جهان اسلام.

۱. دانشیار گروه علوم سیاسی دانشگاه بیرجند، ایران. (نویسنده مسئول) hfarzanepour@birjand.ac.ir
۲. دانشجوی دکتری علوم قران و حدیث دانشگاه فردوسی، مدرس مدعو گروه معارف دانشگاه بیرجند، ایران. sshabani16@birjand.ac.ir
۳. دانشجوی کارشناسی ارشد علوم سیاسی دانشگاه بیرجند، ایران. aliyari200@birjand.ac.ir
Copyright © 2018, This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution 4.0 International, which permits others to download this work, share it with others and Adapt the material for any purpose

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

بیان مساله

همگرایی جهان اسلام، با استفاده از نیروی هژمونیک ساز نفت، آرزوی حدود یک و نیم میلیارد مسلمان است که با واگرایی تقابلی ایران و عربستان در محاق و تیرگی قرار گرفته است. هدف این مقاله بررسی میزان تاثیر نظریه ام‌القرایی در همگرایی و واگرایی جهان اسلام است که با عنوان فرضیه اولیه این نظریه را از هر دو طرف عامل واگرایی تلقی می‌کند.زیاده خواهی بن سلمان در قیمومیت سایر کشورهای مسلمان و ویژگی پاتریمونیال وی بیش از پیش فاصله ایران و عربستان سعودی را به عنوان دو بازوی قوی جهان اسلام از هم بیشتر کرده است. عربستان سعودی این روزها مبارزه نه چندان خاموشی را در مشروعیت زایی برای خود و مشروعیت زدایی برای جمهوری اسلامی ایران آغاز کرده است که سفرهای پی‌درپی خارجی بن سلمان، خود واگویه‌ای از اهداف داعیه ام‌القرایی عربستان سعودی برای جهان اسلام است؛ گویی که این داعیه در ادبیات سیاسی جمهوری اسلامیایران نیز تاحدیملحوظ است. ایران با شفاف سازی برنامه هسته‌ای و افزایش مشروعیت بین‌المللی، زمینه تعامل با سازوکارهای بین‌المللی را فراهم کرد اما به نظر می‌رسد رابطه ایران با کشورهای اسلامی- عربی به‌ویژه عربستان سعودی به عنوان خاستگاه اسلام، هم‌چنان در هاله‌ای از ابهام قرار دارد وبتدریج به بحرانی عمیق شونده تبدیل می‌شود که این مقاله به چراییآن وارائه راهکارهایی برای افزایش هم‌گرایی در جهان اسلام پرداخته است. گرچه اکنون ایران کمتر تمایلی به عملیاتی کردن نظریه ام‌القری دارد؛ اما این نظریه هم‌چنان در ادبیات سیاسی نظری جمهوری اسلامی مشهود و گاهی لحاظ شده نیز می‌باشد.

امروزه کشورها در پی مشروعیت زایی بین‌المللی از مجرای فرهنگ سیاسی نگاهی فرامرزی به مسائل و رویدادهای پیرامونی خود دارند به‌ویژه آن که دراندیشه حقوقی، سیاسی اسلام نیز مرزهای جغرافیایی کنونی اصالت ندارند و تشکیل دارالاسلام تقریبا برنامه دراز مدت غالب کشورهای اسلامی است . نظریه ام‌القرایی نیز در این راستا تکوین یافته است. این مقالهبیشتربه نیمه پنهان و عوارض این نظریه در جغرافیای جهان اسلام پرداخته است اما در عین حال منکر آورده‌های آن نیزنمی‌باشد که یکی ازآن‌ها تعریف منطقه نفوذ وگسترش مرزهای استراتژیک است.در حقیقت هدف آن است تا نشان دهد این نظریه در شرایط آنارشیک و سرورگریز نظام بین‌الملل، قابلیت اجرایی چندانینداردا؛ گرچهطبق اعتقادات شیعه با تشکیل جامعه مهدوی تکوین خواهد یافت. پروژه صدور انقلاب که دال مرکزی دهه اول انقلابود؛ در راستای همین هدف تعریف عملیاتی گردیداما با خوانش‌های تعارضی دنیا از این ایده در نهایت رهبر انقلاب فرمودند: «وقتی ملت‌ها تجربه موفق جمهوری اسلامی را دیدند؛ قهرا از آن درس عبرت می‌گیرند ...

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

بنابراین احتیاج به صدور انقلاب نیست» (خامنه‌ای، ۱۳۷۴/۳/۱۶). همین استدلال نیز در مورد نظریه ام‌القری نظر به همسانی موضوع و هدف مطرح است. تزاحم دو کشور ایران و عربستان سعودی، که از عوامل واگرایی جهان اسلام است، غالبا در کش‌وقوس و قبض‌وبسط‌هایی است که عمده آن داعیه ام‌القرایی دو کشور است. مساله و سئوال اصلی بحث این است که نظریه ام‌القرایی چه تاثیری بر همگرایی جهان اسلام داشته است؟ فرضیه اولیه در پاسخ به این سوال این است که این نظریه به‌رغم مزیت‌هایی نظری که دارد؛نه تنها منتهی به هم‌گرایی نشده است، بلکه از دو جهت ابتدای اختلاف است.اول از ناحیه تعارض بر سر مصداق یابی ام‌القراکه غالبا اسباب تزاحم بین عربستان سعودی، ایران، مصر و ترکیه است. دوم از این جهت که امروزه کمتر کشوری در دنیا تمایل دارد در نظام آنارشیک و غیر سلسله مراتبی جهان، تحت قیمومیت کشور دیگری باشد. نگاهی به خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس جدیدترین واگویهمنفی به داعیه ام‌القرایی عربستان سعودی است.لذا بازکاویاین پدیده از جهت تاثیری که در هم‌افزایی مجموعه توانمندی‌های جهان اسلام در معادلات قدرت منطقه‌ای وبین‌المللی دارد؛ ضروری به‌نظر می‌رسد. عدم اقبال کشورها در پذیرش ام‌القرایی، ناشی از عدم درک آن‌ها برای پذیرش رهبری نیست بلکه پی‌آورد شرایط غیر سلسله مراتبی و با عنایت به محظورات فراوان بین‌المللی است. نه تنها فضای آنارشیک رئالیستی بلکه فضای هم‌گرایی لیبرالیستی و صلح گرایی کانتی، هیچ کدام تجویزی برای رهبری یک کشور بر سایر کشورها ندارند. بن‌مایه انتقاد فزاینده از آمریکا به‌ویژه بعد از انتخاب ترامپ از ناحیه کشورهای اسلامی و حتی شرکای اروپایی‌اش، داعیه هژمونیک و معلم‌گونه آمریکا است. وانگهی هژمونیک خوانش ملایم‌تری از ام‌القرایی دارد و مبتنی بر رضایت است و ساختاری اقتصادی دارد تا ماهیتی امنیتی و به‌گونه‌ای است که فضا برای دموکراسی در قالب آن موجود است. آن‌چه کشورها را در گریز از پذیرش ام‌القرایی قرار می‌دهد، رفتاری قیم مآبانه با آنان است که خود به صلاح و فساد خویش واقف نبوده و کشور دیگری بر آن وقوف بیشتریدارد.اعتراض علیه این قیم مآبی در استقلال‌خواهی برخی کشورهای عربی (قطر) علیه عربستان سعودی، به‌رغم اشتراک در نیل به پان‌عربیسم مشهود است. اتحاد با پذیرش رهبری کشوری دیگر در تخالف و تعاند است نه در هم‌سویی. آن‌چه مستلزم هم‌گرایی است، محیطی مساوی در تصمیم‌گیری است.تجربه گذشته نشان داده است هم‌گرایی نزدیک به ایده‌ئال جهان اسلام در قالب شیعه و سنی زمانی عملیاتی شده است که دیدگاه‌های‌شان را به‌هم نزدیک کرده و بر مشترکات به جای مفترقات تاکید داشته‌اند آن‌هم فارغ از داعیه ام‌القرایی و برتری‌جویی یکی بر دیگری که مداق بارز آن زمان آیه الله بروجردی بود.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

به‌رغم فقر نظریه پردازی در اندیشه سیاسی اسلامی، از دیر باز نظریه پردازان مسلمان ایده‌هایی برای اتحاد دنیای اسلام عرضه کرده‌اند که فصل مشترک‌شان فقدان ساحت عملیاتی و تقدم عمل بر نظر است و کمتر با اصول علمی و واقعیت‌های موجود روابط بین الملل سازواری دارند. جهان اسلام گرفتار رفتارهای واگرایانه معدودی از کشورهای اسلامی گردیده که در صورت تغییر رفتارهای سیاسی و اقتصادی می‌توانند در وحدت جهان اسلام و هم‌گرایی آن نقش مهمی داشته باشند (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ -۱۷۷). روش مقاله تحلیلی، انتقادی ملهم از نو واقع گرایی والتزی و نظریه پردازی دیوید مارش و جری استوکر در خصوص اهداف و ویژگی‌های نظریه است.

ادبیات موضوع

با تدقیق در ادبیات موضوع در می‌یابیم که گرچه در موضوع اتحاد دنیای اسلامآثاری نسبتا وافراست که از جمله آن‌ها می‌توان به«تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام» (ولایتی، ۱۳۸۹) اشاره کرد؛ امادر نظریه ام‌القرا، آثار اندک و خلاء پژوهشی محسوس و قابل مشاهده است. ازجمله مقالات موجود در این زمینه «ام‌القری و اندیشه‌ی منطقه‌گرایی»، (واثق؛ احمدی، ۱۳۹۳)، است که دیدگاهی تثبیتی به آن دارد و از این حیث نقطه مقابل و قرینه این مقاله است و در حقیقت مقاله حاضر نقدی بر آن است که وجه تمایز و نوآوری این مقاله از مقالات هم‌سو محسوب می‌گردد زیراپژوهش حاضر رویکرد غالب در دفاع از نظریه ام‌القرایی را با استدلال به نظریه پردازی کنت والتز به نقد می‌کشد و نسبت به آن ایستاری انتقادی دارد و منحصر به رویکرد نظری نیست و ماهیتی راهبردی و استراتژیک نیز دارد. دیگر این‌که از باب تطبیق نظریه بر مورد، تحلیلی بر چرایی خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس دارد که از این جهت نیز حائز نوآوری می‌باشد. با احصاء نویسندگان، مقاله علمی در نقد نظریه ام‌القرا مشاهده نشد. تازه‌ترین مقاله با عنوان «واکاوی چالش‌های ژئو پلتیکی رابطه شورای همکاری خلیج فارس با جمهوری اسلامی ایران و تاثیر آن بر جهان اسلام» (ویسی، ۱۳۹۷) است که مقاله مذکور رویکردی ژئوپلتیکبه مسئلهدارداما مقاله حاضر رهیافتی ایدئولوژیک است.

مبانی تئوریک (محیط آنارشیک نظام بین المللی)

این نوشتار راه برون رفت از واگرایی بین دو کشور ایران و عربستان سعودی را خروج از قاعده بازی با جمع جبری صفر می داند. ایران و عربستان سعودی به عنوان دو بازیگر کلیدی در عوض جو بی‌اعتمادی بر

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

سر منابع عظیم نفتی و داعیه ام‌القرایی می‌توانند منافع خود را در شرایط بهتری تعریف نمایند.از سویی نظریه ام القرایی، هنجاری و در پی ترسیم «وضع مطلوب» است کهبا وضعیت موجود و واقعیت خارج از ذهن ابتعاد دارد و این دور از تعریف نظریه است زیرا هدف اصلی هر نظریه توضیح و تفسیر «واقعیت» است و نظریه ما را متعهد می‌کند که جهان را ببینیم و بر جنبه‌های ویژه‌ای از واقعیت تمرکز نمائیم (مارش و استوکر، ۱۳۹۲: ۴۳). فقر تئوری این نظریهاین است که فارغ از هویت کشورهای مبدع اعم از ایران، عربستان یا هر کشور دیگریبا عناوین مشابه که باشد؛ این‌گونه نظریات هنجاری دست‌کم در محیط‌های دانشگاهی و علمی مورد پذیرش نیستزیرا صرفا در پی «چیزی که باید باشد» است (مارش و استوکر، ۱۳۹۲: ۴۳). عموما کارایی نظریات در بستر زمان مشخص می‌شود. این واقعیت که با یافتن شواهد جدید ممکن است ما به فهمی بهتر و دقیقتر از پدیده‌ها دست یابیم، این پیامد نظری را دارد که در مورد هیچ نظریه‌ای نمی‌توان گفت که این مطلقا سخن نهایی است (عباس زاده نخعی زرندی، ۱۳۹۸: ۵۳).

مستدل‌ترین رهیافت نظری در تشکیک ام‌القرایی بهره‌گیری از آراء هانس. جی. مورگنتا و کنت والتز در قالب مکتب واقع گرایی و نو واقع گرایی است که همواره رهیافت غالب در نظام بین الملل به‌ویژه در کشورهای خاور میانه است. والتز سه ویژگی بارز را برای ساختار نظام بین الملل بر می‌شمرد که اولین و شاید مهم‌ترین آن «اصل نظم دهنده»[1] است (مشیر زاده، ۱۳۹۴: ۱۱۴). به نظر والتز اصل نظم دهنده در روابط بین الملل آنارشی است. در واقع ساختار نظام بین الملل با رویکردی آنارشیک رفتار دولت‌ها را تعیین می‌کند. البته آنارشی به معنای هرج و مرج نیست بلکه به مثابه فقدان حاکمیت و قدرت فائقه‌ای در سطح نظام بین الملل است که در تطبیق نظریه بر مورد، این قدرت فائقه می‌تواند بدیلادعای ام‌القرایی باشد. کشورها در نظام آنارشیک سرور گریز هستند و لذا صرف نظر از این‌که این سروری (ام‌القرایی) مصداقا به زعامت و هژمونی چه کشوری باشد، داعیه ام‌القرایی را برنمی‌تابند.در شرایط آنارشیک حیطه رفتاری دولت‌ها محدود می‌شود. این ویژگی سرور گریزی نه صفتی عارضی بلکه جزو ماهیت لا یتغیر نظام بین‌المللی می‌باشد و نه تنها جزو مفروضات مسلم واقع گرایی بلکه مورد لحاظ سایر مکاتب نیز است. حتی لیبرالیزم که بیشتر مفروضات واقع گرایی را به چالش می‌کشد، در این اصل با واقع گرایی هم‌سو است و تنها تفاوت در درجات و نسبیت آنارشی است. واضعان نظریه ام‌القرایی نتوانسته‌اند تمایزی بین محیط سلسله مراتبی داخلی و غیر سلسه مراتبی و سرور گریز بین‌المللی قائل شوند.

1. Ordering priciple

فصلنامه علمی-پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

موازنه سازی بدیلی برای دنباله روی در محیط آنارشیک

دستاورد بنیادی نظری رهیافت واقع گرایی این است که دولت‌ها در محیط آنارشی به دنباله روی[1] (آن چه تحقیقا در مفهوم ام‌القرایی مستور است و از الزامات اولیه آن می‌باشد) متمایل نمی‌شوند بلکه در صدد موازنه سازی‌اند (waltz, 1979: 126). که این می‌تواند قوی‌ترین استدلال علمی در تشکیک نظریه ام القرایی باشد زیرا در این پازل هیچ بازیگری داوطلبانه در حاشیه قرار نمی‌گیرد و این موازنه خواهی والتزی دقیق‌ترین پاسخ در چرایی خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس است حتی اگر این خروج در تعارض با خواسته مشترک اعراب (پان عربیسم) یا در تعارض با منافع کوتاه مدت قطر باشد. نزدیکی موقتی و معنا دار قطر به ایران نیز پاسخی منفی گرایانه به درخواست قیم مابانه عربستان سعودی در داعیه ام‌القرایی جهان اسلام است.

انتقادی بر رویکردهای موجود در نظریه ام‌القرایی

رویکرد غالب مقالات علمی،در زمینه ام‌القرایی این است که این مفهوم را به‌عنوان فرصتی جهت ترویج منطقه گرایی لحاظ کرده‌اند. از جمله مقاله‌ای با عنوان «ام‌القری و اندیشه‌ی منطقه گرایی» که مهندسی سیاسی را به گونه‌ای طراحی می‌کند که ایران با رویکرد ام‌القرایی جهان اسلام، در مقابل نظم نوین جهانی قرار می‌گیرد. با این عبارت که: می‌توان در بخش مرکزی جهان اسلام دو کشور ایران و عربستان سعودی را به منزله بخش هسته و کشورهایی نظیر عراق، سوریه، ترکیه را مجموعه کشورهای پیرامونی و قدرت‌هایی هم‌چون آمریکا، اتحادیه اروپا، روسیه و چین را به منزله قدرت‌های مداخله گر در منطقه قلمداد نمود (واثق، احمدی، ۱۳۹۳: ۲۸ -۹). با مداقه در رفتارهای عینی و عملی عربستان سعودی و بخش عمده جهان اسلام، به‌ویژه جهان عرب در دهه اخیر، به این نتیجه مهم می‌رسیم که عربستان در قطب مخالف است نه هم‌سوی ایران؛ لذا این تئوری ابتعاد از واقع گرایی دارد. بازیگرانی که مقاله مذکور در قطب مخالف و به عنوان نیروهای مداخله گر معرفی کرده از جمله روسیه و چین، هم‌گرایی اقتصادی، سیاسی به مراتب بهتری را نسبت به عربستان با ایران دارند. امام خمینی می‌فرماید: مسلمانان نمی‌دانند این درد را به کجا ببرند که آل سعود وخادم الحرمین به اسرائیل اطمینان می‌دهند که ما اسلحه خودمان را علیه شما به کار نمی‌بریم و برای اثبات حرف خود با ایران قطع رابطه می‌کنند (حافظ نیا و همکاران، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). حال بر چه اساسی این مهندسی فرهنگی تعریف و ترسیم شده است؟

1. Band wagoners

فصلنامه علمی -پژوهشی پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

وجه انتقادی دیگر مقاله مورد نقد این است که آیا کشورهایی از قبیل ترکیه و عراق و دیگران تجویزی دارند تا به عنوان کشورهای حاشیه(مطابق نظریه والرشتاین) به‌ویژه با مرکزیت ایران و عربستان در قالب رویکرد ام القری به ایفای نقش‌های فرعی بپردازند؟ خروج قطر از حاشیه بودن گویا ترین شاهد عینی است. به‌علاوه ایراد عمده‌تر این شاکله بندی این است که ایران را مقابل نظم نوین جهانی و سازمان‌های بین‌المللی قرار می‌دهد. این مهندسی نه تنها دوامی ندارد بلکه تکوین اولیه آن نیز یوتوپیا است. ائتلاف‌های عربی- اسلامی به جهت عدم بالندگی دموکراسی و فقدان نظریه‌پردازی و هم‌گرایی، جهت تعریف و تثبیت روابط چندجانبه‌گرایی قابل اعتماد نیستند. البته این ادعا به مثابه تعارض با جهان اسلام نیست بلکه ایران بایستی توان خود را به هم‌گرایی در جهان اسلام معطوف دارد اما به آن اکتفا نکند.

مفهوم همگرایی

در تعریفی فراگیر، هم‌گرایی فرآیندی است که طی آن دولت‌ها یا واحدهای سیاسی مستقل و جدا از هم، بایستی به طور داوطلبانه و آگاهانه در این جهت حرکت نمایند و برای به حداکثر رساندن منافع خود از طریق هم‌گرایی، حداقل از قسمتی از حاکمیت ملی و اعمال آن جهت دستیابی به پاره‌ای از اهداف مشترک صرف نظر و حتی الامکان از عوامل اختلاف زایی چون وفاداری‌های افراطی ملی، احساسات شدید ناسیونالیستی، گرایش‌های سیاسی و پایبندی صرف به منافع ملی بکاهند (حافظ نیا، زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹). دو نکته استراتژیک در تعریف حافظ نیا از هم‌گرایی موجود است. اول قید داوطلبانه و دیگری قید آگاهانه. قید داوطلبانه ناظر به این معنا است که همکاری در فضایی کاملا آزاد با اهدافی معین انجام می‌گیرد و لذا پیمان‌هایی که بین دو یا چند کشور در شرایط انفعالی از جمله ترس از حمله یا اقدام تقابلی کشور ثالثی انجام می‌گیرد؛ گرچه در چارچوب روابط بین الملل توجیه دارد اما پایایی نخواهد داشت. از این جهت اتحادهای جهان اسلام چون غالبا بر علیه کشور ثالثی است، (نه در راستای حس همکاری) فاقد عنصر داوطلبانه است لذا پایایی ندارد. قید آگاهانه ناظر به فقدان عنصر تئوریک و عدم سازواری با مفروضات روابط بین الملل در نظریه پردازی جهان اسلام است.

۱. داعیه ام‌القرایی

در این بخش پیشینه، روایی و پایایی، اقبال و ادبار و تبعات منفی نظریه ام‌القرایی برای مدعیان آناز قبیل عربستان سعودی، ایران و مصر بررسی شده است.

۱-۱. پیشینه داعیه ام‌القرایی

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

پیشینه داعیه نیابت خلافت به بعد از الغای خلافت عثمانی به سال ۱۳۴۳ق و ۱۹۲۴م می‌رسد. برخی حرکت‌های عربی مایل بودند با استفاده از فرصت به دست آمده و الغای خلافت عثمانی، به اعاده این نهاد میان اعراب اقدام کنند. مهم‌ترین نامزد و داوطلب این مهم حسین شریف مکه بود (قادری، ۱۳۹۲: ۲۲۴).از جمله اقدامات مصر در راستای تعقیب هدف ام‌القرایی نزدیکی به سوریه بود که خود در تقابل با عربستان سعودی است. نزدیک شدن (مصر) به سوریه در قالب جمهوری متحده عربی در ژانویه ۱۹۵۸ (بنگرید ۲۲۹، ۱۹۶۳، peretz) رهبری مصر بر جهان عرب را تقویت می‌کرد. با این حال اتحادیه مصر و سوریه پس از سه سال و نیم در سال ۱۹۶۱ با کودتای افسران سوری به فرو پاشی منتهی شد (ولایتی؛ سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱).

بعد از آن نیز تنش‌هایی بین مصر و عربستان سعودی بر سر داعیه ام‌القرایی صورت گرفت. حتی برخی گفته‌اند تشکیل سازمان کنفرانس اسلامی به ابتکار عربستان و در راستای اثبات داعیه ام‌القرایی و در رقابت با مصر ناصری انجام پذیرفت. ملک سعود پادشاه عربستان به منظور مهار اندیشه‌های ناصر، در سال ۱۹۶۰ خواستار ایجاد (سازمان کنفرانس اسلامی) شد که برای حل مشکلات جهان اسلام تشکیل دهد. بر این اساس در سال ۱۹۶۵ کنفرانسی با شرکت ۱۱۵ شخصیت اسلامی از ۳۵ کشور جهان اسلام تشکیل شد (همان). این کش و قوس‌ها با فرازو فرودهایی در حال انجام بود که با ظهور انقلاب اسلامی وداعیه ام‌القرایی ایران تعارض‌های عربستان از مصر متوجه ایران شد. لاریجانی از سال ۱۳۶۳ بحثی را مطرح کرد که از آن به عنوان نظریه ام‌القری یاد می‌کند. (لاریجانی، ۱۳۶۹: ۴۸). وی تصریح می‌کند که حفظ موقعیت ام‌القری هدف ملی است و حتی در صورت تزاحم با صدور انقلاب، اولویت با حفظ ام‌القری است (همان: ۵۳).پاشنه آشیل این نظریه غفلت از ماهیت سرور گریز محیط آنارشیک بین‌الملل است که در نظریه‌پردازی کنت والتز مشهود است. نئورئالیسم بر فقدان هرنوع اقتدار مرکزی در نظام بین‌الملل تاکید و تصریح دارد (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۳).

۱-۲. ام‌القرایی؛ آرمان شهر یا واقعیت

در شهر آسمانی پیامبر (مکه) خصومت به اخوت و جنگ جاهلی به صلح ایمانی مبدل شد. ساکنان جزیره العرب پیش از گرویدن به اسلام، در سرنوشت و شیوه زندگی بیشتر به یک انسان بدوی شباهت داشتند. قانون جنگل بر آن‌ها حکم فرما بود و شمشیر حاکمیت مطلق داشت. شوره زار خشکیده حجاز به برکت وجود پیامبر و دعوت الهی وی مرکز نشر فرهنگ و تمدن شد.پیامبر هیچ‌گاه از مهرورزی و عدالت در حق غیر مسلمانان دریغ نورزید و اصل را در این باره بر منطق و گفتگو، آگاهی بخشی و فرهنگ گستری

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

و همکاری‌های مشترک بنا نهاد (احمد پور، ۱۳۹۴: ۵۴-۲۹). مدینه فاضله‌ای که پیامبر پایه نهاد، دیری نپائید که به کاخ‌های قیصری امویان و عباسیان تبدیل شد.در همین راستاامروزه وفاق و هم‌دلی حلقه مفقوده جوامع مسلمین به‌ویژه در چند دهه اخیر است.

مدینه فاضله مورد نظر پیامبر که آن زمان ملموس و مجری بود، اکنون شهری رویایی است. دارالاسلام، شهر صالحین، ام‌القری و شهر موعود همان خوبستانی است که جزو آرزوهای بشر و غیر منحصر به آموزه‌های اسلامی بوده است (جان‌احمدی؛ منتظرالقائم، کرمی، ۱۳۹۴: ۲۸-۷). این مدینه فاضله در دوره طلایی تمدن اسلامی ترسیم ذهنی شده است گرچه عملا جامعه نتوانسته است آن‌را عملیاتی نماید. شاید بتوان مصداق حقیقی آن را در حکومت مهدی (ع) جست که در آن عدالت سراسر جهان را فرا گرفته و خبری از حکومت‌های ظالمانه و زورگو نیست. علم و دانش بشر چنان شکوفا شده است که تمام پیشرفت‌های بشر در طول تاریخ در برابر آن ناچیز است. دیگر دادگاه‌ها و زندان‌ها شلوغ نیست زیرا فهم و ایمان انسان‌ها آن‌قدر رشد کرده است که کسی به حق دیگران تجاوز نکند (آزادی و همکاران، ۱۳۹۵: ۴۵). پر واضح است که تا آن زمان نمی‌توان و نباید مصالح و منافع کشور را در جامعه‌ای آنارشیک، براساس آرمان گرایی ترسیم و تعریف کرد. ضرورت بحث که متولیان امر باید به آن امعان نظر داشته باشند این است. ایران در دفاع و نیل به این آرمان شهر هزینه گزافی را پرداخت کرده است. البته ذکر این مشکلات، به مثابه عدم اقدام یا بی‌توجهی در نیل به آن نیست. به لحاظ سیاسی جهان اسلام می‌تواند برای خود نقش یک قدرت جهانی را تعریف نماید. دین اسلام به عنوان مهم‌ترین عامل مشترک، ارتباط کشورهای اسلامی را تسهیل می‌نماید و به‌ویژه آن‌که بر اساس تعالیم اسلام همه مسلمانان به عنوان امتی واحد شناخته می‌شوند (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰). اما پایه‌های منافع ملی را نباید بر حسب آرمان شهر بنا کرد و به‌ویژه در نیل به آن با نظام نوین جهانی در تعارض بود. ایران در راستای داعیه ام‌القرایی خود را در مقابل نظام نوین جهانی قرار داده است. امروزه اساسی ترین جلوه اسلام گرایی در سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران در موضوع تقابل آن با سیستم بین الملل و در راس آن آمریکا مشاهده می‌شود (قنبرلو، ۱۳۹۴: ۲۳۰).

۱-۳. روایی و پایائی نظریه ام‌القرایی (ابتعاد نظری و عملی)

همگرایی به صلاح و فلاح مسلمین است و این مهم ضامن بقا و دوام جهان اسلام می‌شود، به عبارتی در روایی آن، هیچ تردیدی نیست اما سوال اصلی این است با وقایع واگرایانه‌ای که هر روزه در جغرافیای جهان اسلام اتفاق می‌افتد، پایندگی این مهم چگونه تضمین می‌شود؟که پاسخ تقیینی برای آن نمی‌توان

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

یافت جز آن که این مسئله ابتعاد نظری و عملی فراوانی دارد. به عبارتی پایائی این نظریه چندان قابل اعتماد نیست که بتوان منافع ملی را صرفا بر پایه آن بنا نهاد. در جامعه مسلمین بین شرایط موجود و مطلوب، فرسنگ‌ها فاصله است.کشورهای اسلامی، جدا از تاثیر گذاری عوامل فرا منطقه‌ای، اگر مبنای شناخت و اعتماد به یکدیگر را در چارچوب الگوهای اجتماعی و فرهنگی تعریف کنند، دوستی و ارتباط میان آن‌ها افزایش می‌یابد، چون اشتراکات فرهنگی و مذهبی فراوانی دارند.دین اسلام رابطه مسالمت آمیزی با سایر ادیان دارد و از ظرفیت هم‌زیستی مسالمت آمیز بالایی برخوردار است (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ -۱۷۷). این منقولات صادق و زیبا، که روایی آن مورد تصدیق و وثوق است، پایایی و حوزه عملیاتی اندکی دارد. غالب اندیشمندانی که آرزوی اتحاد دنیای اسلام را دارند، همراه با اما و اگر و منوط به شرایطی است که کمتر به منصه ظهور می‌رسدو مخاطب در بستر این بحث نیز به این مهم می‌رسد.

۱-۴. داعیه ام‌القرایی؛ اقبال یا ادبار

غالب محققین نبود یک رهبری واحد برای جهان اسلام را عامل اصلی واگرایی تشخیص داده و در صدد معرفی یک ام‌القرا برای آن برآمده‌اند (بنگرید به: لاریجانی، ۱۳۶۹: ۴۸). که از آن جمله است: جهان اسلام هنوز فاقد یک رهبری رسمی جامع است. دیگران نیز به لزوم وجود یک یا چند رهبر قدرتمند اشاراتی داشته‌اند (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰).این دیدگاه در عوض حل مشکل، ابتدای اختلاف مضاعف است. مصداق یابی این مفهوم علت تشدید کننده و واگرایانه جهان اسلام است. به‌علاوه این که امروزه با توجه به فضای آنارشیک و غیر سلسله مراتبی نظام جهانی، کمتر کشوری تمایل دارد تحت قیمومیت کشور دیگری باشد و لذا همین مطلب که آن‌را فرصت تلقی می‌کنیم، از بزرگترین عوامل واگرایی جهان اسلام و حتی گاهی به مثابه تهدیدتلقی می‌شود.

۱-۴-۱ ،پذیرش یا عدم پذیرش داعیه ام‌القرایی عربستان سعودی

پس از پیروزی انقلاب اسلامی، و احساس خطر وقوع رویداد مشابه در کشورهای همسایه ایران، عربستان سعودی همواره تلاش کرده است که با ایفای نقش برادر بزرگ‌ترمناسبات سیاسی و امنیتی کشورهای اسلامی به‌ویژه کشورهای حوزه خلیج فارس را تحت الشعاع اهداف قیم مآبانه خود قرار دهد و بدین وسیله، از نفوذ خزنده و فزاینده انقلاب اسلامی جلوگیری نماید.

از سوی دیگر،تنش‌های داخلیو اعتراض کشورهایی نظیر یمن، قطر، عراق، سوریه و ... که تمایلی ندارند تا تحت قیمومیت عربستان سعودی حتی برای هدف مشترک و استراتژیکی از قبیل احیاء پان عربیسم باشند؛ قوی‌ترین دلیل و عینی‌ترین نمود عوارض منفی داعیه ام‌القرایی عربستان است. ایران و

فصلنامه علمی -پژوهشی پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

عربستان نیزتمایل ندارند تحت قیمومیت یکدیگر یا کشور ثالثی باشند. نزدیکی قطر به ایران در اعتراض به داعیه ام‌القرایی عربستان سعودی است.قطر نمی‌خواهد که عربستان سعودی نقش قیم را برای آن بازی کند.همین رویکرد بدبینانه نسبت به قیم‌مآبی عربستان سعودی را کشورهای عرب دیگر منطقه از جمله عراق نیز دارند. در این زمینه اتحادیه اروپا الگوی مناسبی است که فارغ از منازعات ایدئولوژیکی و داعیه رهبری و با اتکاء به نظام شورایی تا حد زیادی به اهداف تشکیلاتی خود رسیده است

۱-۴-۲، پذیرش یا عدم پذیرشداعیه ام‌القرایی ایران

داعیه ام‌القرایی ایران نیز مانند عربستان، مشروط به قبول و حمایت اغلب یا دست‌کم غالب کشورهای مسلمان است که تا کنون این کشورها تمایلی به ام‌القرایی هیچ کشوری نشان نداده‌اند.این مسئله نشانه سوء عملکرد ایران نیست بلکه اساسا مفهوم استقلال وحفظ تمامیت ارضی سبب می‌شود کشورها، هر نوع حضور خارجی را نوعی دخالت در اوضاع داخلی خود تلقی نموده و در برابر آن جبهه‌گیری کنند. تازه‌ترین مورد از این نوع، اعتراضات عراق به حضور قدرت‌های خارجی، بعد از شهادت سردار سلیمانی است که به‌رغم دریافت کمک‌های مالی از ایالات متحده، عراق حضور آمریکا را نقض حاکمیت ملی خود قلمداد نموده و تقاضای خروج آن‌ها رادارد.

۱-۵.تبعات منفی و واگرایانه داعیه ام‌القرایی

هر یک از کشورهای عمده و مهم سطح جهان اسلام نظیر جمهوری اسلامی ایران، عربستان سعودی و مصر مواضع متفاوت و گاهی متناقض نسبت به یکدیگر دارند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷).بعد از انقلاب اسلامی و جایگزینی عربستان سعودی از ناحیه آمریکا در ژاندارمی منطقه و افزایش تولید نفت در نبود یا رکود رقیبی چون ایران دلارهای نفتی عربستان سعودی سر ریز کرد و به نحوی مصر را اقناع نمود تا از رقابت بر داعیه ام‌القریی کناره گیرد و اکنون به نوعی هم‌سو با عربستان سعودی است. ایران نیز توانست سازمان کنفرانس اسلامی را قانع سازد تا مصر را از آن اخراج کنند (دهقانی فیروز آبادی، ۱۳۹۲: ۳۷۳). اکنون با حذف یک مدعی کشاکش اصلی بین ایران و عربستان سعودی است.

۱-۵-۱، تبعات منفی برای عربستان

عربستان سعودی از مدت‌هاست داعیه ام‌القرایی جهان اسلام را داشته و به تازگی این انگیزه تشدید شده است و خود را مدعی رهبری جهان اسلام می‌داند (ویسی، ۱۳۹۷: ۱۶۴).با این وجود،بسیاری از کشورهای اسلامی اکنون به رغم ضرر اقتصادی حاضر نیستند فعالیت اقتصادی و سیاسی مشترک با عربستان سعودی داشته باشند. شاید مهم‌ترین عارضه منفی ام‌القرایی برای عربستان، واگرایی در کاربست

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

پان عربیسم است که تازه‌ترین آن خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس و معادلات مشترک با عربستان سعودی است. گرچه به نظر می‌رسد دلارهای سر ریز عربستان سعودی بسیاری از رقبا و شرکا را اقناع نماید. اما در ایران، عراق، سوریه و بسیاری کشورهای عربی و اسلامی افکار عمومی علیه عربستان سعودی است. که در این راستا عربستان مجبور است میلیون‌ها دلار برای جلب نظر سازمان‌های بین‌المللی یا دولت‌ها بپرازد. این جدا از مبالغ هنگفتی است که برای سلاح هزینه می‌کند. به هرحال واگرایی و دوری کشورهای زیادی از عربستان، تبعات منفی طرح نظریه ام القرایی از سوی این کشور می‌باشد. امروزه نزدیکی ایران و ترکیه به قطر در تعارض با عربستان سعودی معنا می‌یابد. نظامی‌گری فاحش عربستان و خریداری انواع تجهیزات‌نظامی نیز یکی دیگر از تبعات منفی برای عربستان سعودی می‌باشد. در عصر گفتمان که کشورها تلاش می‌کنند مشکلات‌شان را از طریق گفتگو حل‌وفصل نمایند، عربستان سعودی یکی از بزرگترین خریداران تسلیحات نظامی استوآمریکا و کشورهای اروپایی نیزهمچنان مهم‌ترین منبع تأمین سلاح منطقه خاورمیانه هستند و بیش از ۹۸/. سلاح‌های آمریکایی و اروپایی را عربستان سعودی خریداری کرده‌است (https://www.military.com/) در آماری مشابهآمده است که در ۲۱ سال گذشته کشورهای عرب خلیج فارس ۶۰۰ میلیارد دلار صرف خرید تسلیحات کرده‌اند. مجموع خریدهای تسلیحاتی کشورهای اسلامی در دو دهه گذشته از یک تریلیون دلار تجاوز می‌کند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷). به‌عبارتی عربستان سعودی برای مشروع سازی اهداف خود میلیونها دلار هزینه کرده است در حالی که این مشروعیت زاییتبدیل به مشروعیت زدایی برای عربستان گردیده است که واضحترین جلوه آن اختلاف در کشورهای عربی به ویژه قطر در اعتراض به قیمومیت عربستان سعودی است. یکی از حوزه های ورود رقابتی ایران و عربستان در مورد روسیه است زیرا از سال ۲۰۱۱، سوریه میدانِ بروز جنگی تمام‌عیار بوده که انواع کنشگران اعم از داخلی، منطقه‌ای و فرامنطقه‌ای و نیز دولتی و غیردولتی را درگیر ساخته است (وفایی‌فر، طالبی‌آرانی، ۱۳۹۸: ۹۳). گرچه ریشه این جنگ نیز فرامنطقه‌ای است و نوعی جنگ رقابتی قلمداد می‌شود. تحولات بعد از ۱۱ سپتامبر دیدگاه بدبینانه نسبت به خاورمیانه را تأیید می‌کند، زیرا برخلاف انتظار خوش بینانه، پایان جنگ سرد و فروپاشی نظام دوقطبی به منزله ایجاد صلح منطقه‌ای نبوده است یکی از دلایل این بی‌ثباتی و منازعه منطقه‌ای نیز حضور و مداخله مستقیم و غیرمستقیم ایالات متحده آمریکا است (قیاسوندی، ترکاشوند، ۱۳۹۶: ۱۶۷).

علاوه بر موارد فوق،یکی دیگر از تبعات منفی داعیه ام القرایی، روابط تاریک عربستان سعودی و شورای همکاری خلیج فارس با ایران است. عربستان سعودی در تعقیب قواعد بازی با جمع جبری صفر،

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

خود را در مقابل ایران به عنوان یک مدعی و نیروی برتر جهان اسلام قرار داده و در هر ماجرایی انگشت اتهامش به سوی ایران نشانه رفته است.عربستان مکررا ایران را به دخالت در امور یمن و حمایتلجستیکی از انصاراالله یمن و نیروهاي حوثی متهم می‌کند و همواره حوثی‌ها را کارگزارانایرانقلمدادمی کند(Salisbury, 2015: 6).

به‌طور کلی، چنین به نظر می‌رسد که عربستان سعودی با طرح قیم مآبی خود خلاف رویه آنارشیک بین‌الملل رفتار می کند.اگر خوش‌بین باشیم و اقدامات مداخله جویانه عربستان پسابن سلمان را در راستای یاری رسانی به کشورهای دیگر نیز قلمداد کنیم، گویا نظریه‌پردازان و مشاوران بن سلمان از یاد برده‌اند که در محیط آنارشیک بین‌المللی اصل بر خود یاری است (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۱).

۱-۵-۲، تبعات منفی برای ایران

در راستای اصل پرستیژ، هر کشوری نیاز به مشروعیت سازی و فرا منطقه گرایی در ورای مرزهای خود دارد. هدف ایران نیز از صدور انقلاب و داعیه ام‌القرایی تعقیب همین نیت بوده و هست که با اتحاد جهان اسلام این ایدهتبلور می‌یابد. اما چنانچه این نظریه فارغ از بستر سازی اقناعی صورت بندی و عملیاتی گردد، عوارض جانبی آن بر آورده آن غلبه خواهد داشت و چه بسا همین مشروعیت زایی تبدیل به مشروعیت زدایی گردد که این نقض غرض است. مهم‌ترین مانع در تحقق این خواسته نظام آنارشیک بین‌الملل می‌باشد که شدیدا غیرسلسله مراتبی است بر خلاف نظام‌های سیاسی داخلی که اصل نظم‌دهندگی در آن سلسله مراتبی است (قوام، ۱۳۹۲: ۳۰۶).تبعات منفیتعقیب این نیت برای ایران فارغ از بستر سازی اقناعی، این است که اولا بخش عظیمی از سرمایه خود را صرف حمایت مادی و معنوی از کشورهای مسلمان نماید. قضیه هنگامی پیچیده‌تر می‌گردد که برخی کشورهای مسلمان مورد حمایت که غالبا سنی نیز هستند؛ این مساعدت را به ترویج شیعه گری تفسیر می کنند و بعضا در مقابل آن جبهه گیری نیز می‌نمایند. از این رو بستر سازی جهانی در جهت عملیاتی شدن نظریه ام‌القرایی توسط ایران قبل از طرح آن ضروری به نظر می‌رسد که تا کنون این بستر سازی تمهید نگردیده است. لذاچنین به نظر می‌رسدکه طرح آن در شرایط فعلی و با توجه به بازخوردهای منطقه‌ای و بین‌المللی آن به صلاح نیست. ثانیا از آنجا که بیشتر کشورهای اسلامی به‌ویژه خاور میانه هویتی عربی دارند از این رو تمایلی به ام‌القرایی یک کشور غیر عربی ندارند. ظهور انقلاب اسلامی معادلات منطقه‌ای و حتی جهانی را به هم زد و تغییر داد. دوستان دیروز دشمنان آتیه شدند و بالعکس.در حال حاضر نیزگرایش عربستان به اسرائیل در تعارض با ایران قابل تفسیر است. به‌عبارتی روشن‌تر عربستان قبل از انقلاب با اسرائیل دشمن بود. بعد از انقلاب و

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

در راستای رقابت با آن که یکی از علل بنیادی آن می تواند داعیه ام‌القرایی ایران باشد؛ در چرخشی معنا دار علیه انقلاب با دشمن قبلی خود طرح دوستی ریخت. در معادلات سیاسی به‌ویژه در کشورهای مسلمان رایج است که یک بازیگر با دیگری، علیه کشور ثالثی که دشمن مشترک‌شان است، هم‌پیمان می‌شوند و از همین رو این پیمان‌ها، اغلب موقت‌اند. چون افقی برای همکاری و چشم انداز آینده ندارند و هدف غایی‌شان واگرایی است نه هم‌گرایی.

همچنین با وقوع انقلاب اسلامی تغییراتی در روابط ایران و اعراب به وجود آمد. اولین بازتاب انقلاب شکل گیری شورای همکاری خلیج فارس متشکل از کشورهای حوزه خلیج فارس با عضویت عربستان، کویت، بحرین، قطر و امارت بوده است که به نوعی مقابله آشکار با پیروزی انقلاب اسلامی محسوب می شود (حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). هدف از تشکیل این شورا در اساس نامه آن ایجاد و توسعه همکاری و ارتباط میان کشورهای عضو در رسیدن به اتحاد میان آن‌ها تعریف شده است (Peterson,1988:239-2us). سیاست گام به گام این شورا برای ایجاد همبستگی بر پایه نظریه کارکرد گرایی اتخاذ گردید و آشکارا از روی بازار مشترک اروپا الگوی برداری شده است (درایسون، ۱۳۶۹: ۳۵۱). گرچه این شورا یک اتحادیه با رویکرد اقتصادی معرفی شده است، اما باید گفت که مهم‌ترین عامل موثر در تشکیل آن ذهنیت مشترک رهبران این کشورها از یک تهدید یا دشمن فرضی مشترک است در واقع، آن‌ها متحد شدند تا با دشمن فرضی خود یعنی ایران مقابله کنند. آن‌ها سعی داشتند که انقلاب اسلامی ایران را از حالت یک انقلاب فراگیر در سطح جهان اسلام به یک انقلاب صرفاً شیعی متعلق به ایران تنزل دهند (ولایتی؛ سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱). پس از آن نیزغالب پیمان‌های عربی که عمدتا براساس منافع پان عربیسم صورت بندی شده اند، هویت و غایتی ضد ایرانی داشته‌اند. حمله عراق به ایران نیزاز سویی در راستای داعیه ام‌القرایی صدام بر جهان عرب واز سوی دیگر جلوگیری از نیل ایران به هدف ام القرایی بود.

به‌رغم این که رهبران انقلاب سعی کرده بودند که، با رفتارهایی نظیر موضع گیری در جنگ اعراب و اسرائیل و حمایت از فلسطینیان و تعطیلی سفارت اسرائیل در تهران، فضای گذشته کشور را که به نوعی در جهت هم پیمانی با غرب و اسرائیل عمل می‌کرد، تغییر دهند ولی این تغییر رویکردعملاتاثیر چندانی در بهبود روابط ایران و اعراب نداشته است. به نظر می‌رسد که سیاست تنش زدایی و اعتماد سازی مبتنی بر حفظ منافع ملی مهم‌ترین دستاورد رابطه با اعراب در دوران آقایان هاشمی و خاتمی بوده است (حافظ نیا، ۱۳۹۵: ۲۹ -۱)،که با رویکرد گفتگوی تمدن‌ها تکوین یافت.

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

واقعیت این است که اساس و خاستگاه رویارویی ایران و عربستان از مواضع ایدئولوژیکی دو کشور نشئت می‌گیرد. در مقابل عربستان سعودی نیز اصول و اهداف خاصی را در ترسیم سیاست خارجی خود مد نظر دارد که عبارت اند از:رهبری سیاسی جهان اسلام به‌ویژه کشورهای عربی، وحدت جهان عرب، تبلیغ مذهب وهابی و دعوت به آن، جلوگیری از انتشار و گسترش انقلاب اسلامی و حفظ وضع موجود در منطقه، متعادل کردن پدیده‌های تندروی منطقه و جهان اسلام (همان). به هر حال داده‌های ایران در این معادله بسیار فراتر از ستانده‌های آن است.

روابط ایران و ترکیه نیز براساس داعیه ام‌القرایی دو طرف دارای چرخه فراز و فرود بوده است. به علت همسایگی دو کشور ایران و ترکیه در طی قرن‌های متمادی، روابط آنها با منازعه سیاسی آغاز و حتی به تلاش برای نفی یکدیگر و تحت حاکمیت در آوردن طرف مقابل منجر شده است و در دوره‌ای با تشکیل حکومت شیعی در ایران به منازعه و درگیری مذهبی کشیده شد. بر اساس(سازه ایرانی و سازه تورانی) با محدودیت ترکیه، در دوره‌های مختلف، رابطه ایران و عربستان، ایران و مصر در دوره سادات، ایران و اردن و مغرب در بهترین سطح خود بودند (حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). با این وصف و ادله دیگر درباره داعیه ام‌القرایی به نظر می‌رسد اجرای این نظریه فارغ از بستر سازی جهانی مضرات آن برای ایران بیش از مصالح آن باشد.

۲. موانع ایدئولوژیک همگرایی جهان اسلام

۲-۱. فقدان نظریه پردازی

در ادبیات سیاست وروابط بین الملل به فرآیند هم‌پیوستگی و هم‌بستگی دولت‌های ملی، هم‌گرایی و به جدایی و دوری گزینی دولت‌های ملی نسبت به یکدیگر واگرایی اطلاق می‌شود (حافظ نیا؛ زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹). غالب نظریات اندیشمندان، این موارد را عوامل واگرایی معرفی کرده‌اند: استبداد داخلی و حاکمیت دولت‌های خودکامه در برخی کشورهای اسلامی، اختلافات سیاسی، ملی گرایی افراطی، رقابت به‌جای همکاری، بی‌ثباتی سیاسی و استعمار خارجی (ولایتی؛سعید محمدی، ۱۳۸۹: ۱۸۰-۱۵۱). اما این مقاله روی مواردی تاکید دارد که به هر دلیل مورد کم‌مهری محققین قبلی قرار گرفته‌اند یا در آن شرایط، ملموس و محسوس نبوده‌اند. در نظر نگارندگان، مواردی را که دیگران به عنوان علل واگرایی ذکر کرده‌اند، غالبا خود معلول است نه علت. این مقاله جهل و فقدان نظریه پردازی را عاملی بنیادی و استراتژیک در واگرایی قلمداد می‌کند که مابقی عوامل خود معلول این علت‌اند. داعیه ام‌القرایی

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

نیز به عنوان عامل دیگر واگرایی مشروحامورد بحث قرار گرفت.

به‌رغم تاکید فراوان قرآن و روایات براهمیت علم، جهان اسلامهمواره از نوعی فقدان نظریه پردازی رنج می‌برد. برای نمونه در تاریخ گذشته اندیشه سیاسی اسلام با استناد به روایاتی همچون روایت «شاوروا النساء و خالفوهن فان خلافهن برکة» (مجلسی، ج۱۰۰: ۲۶۲). با زنان مشورت کنید و خلاف آن عمل کنید که در آن برکت استزن به عنوان نیمی از جمعیت آماری و فعال در عرصه فرهنگ و علم و اندیشه به کناری گذاشته شد.بنا به گزارش تاریخ،وضعیت مردان نیز به استثناء دوران طلائی اسلام (قرون ۸-۴) تفاوت معنا داری با زنان نداشت؛ یا رنجی که امیر کبیر را شاید بیش از حضور استعمار آزار می‌داد جهل عوام و فقدان نظریه پردازی بود که به درستی آن را درک کرد و در تعقیب همین اندیشه اولین اندیشمندی بود که دارالفنون را تاسیس کرد. امیر کبیر در صدد بود ایران را بدون وابستگی سیاسی و باج دادن به بیگانه به تمدن و دانش آن روزگار جهان برساند (قدیانی، ۱۳۸۴: ۴۸).

البته برخی محققین نیم نگاهی به فقدان نظریه پردازی ونقش آن در تحولات جهان اسلام کرده‌اند ولی از آن گذارا عبور کرده‌اند. ضعف نظریه پردازی و نخبه پروری موجب درک نادرست از مسائل اساسی و شیوه‌های حل آن‌ها در جهان اسلام گردیده است. اگر قدرت، توانایی تغییر دیگران است، چه چیزی بهتر از قدرت فکری و نظری می تواند رفتار دیگران را تحت تاثیر قرار دهد. (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷). برخی دیگر اختلافات قومی و نژادی را عنوان کرده‌اندfandy, ۱۹۹۴:۹-۹۴)). که در این مقاله این عوامل خود معلول‌اند نه علت. دیگر محققین نیز معتقدند اختلافات ارضی و مرزی از مهم‌ترین اختلافات دو جانبه و چند جانبه میان کشورهای اسلامی است (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰). این عامل نیز معلول است که در تسلسل علل، می‌تواند علت دیگری نیز باشد. یک سوال در این باره مطرح می‌شود که چگونه کشورهای عضو اتحادیه اروپا در ۲۰۰ سال گذشته به‌ویژه بعد از جنگ جهانی، جنگی بین آن‌ها اتفاق نیفتاده است؟(بنگرید به: مشیر زاده، ۱۳۹۴: ۲۰). در حالی که مرزهای مسلمین به رغم اینکه به شدت نفوذ ناپذیر اند، در عین حال پیوسته به مثابه کانون های بحران با یکدیگردر جدال ومنازعه اند. به نظر می رسد،علت اصلی واستراتژیک این منازعات فقدان نظریه پردازی است. و در همین راستا تعدادی از این کشورها از جنبه‌های فکری، اقتصادی و نظامی وابسته قدرت‌های بزرگ هستند (بنگرید به: صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰).

۲-۲. عدم توازن بعد ایدئولوژیک با منافع استراتژیک

ایدئولوژی نیروی محرکه قدرت است و به آن جهت می‌دهد. اما توازن در آن الزامی است. در ایران مبانی ایدئولوژیک به‌مثابه صفتی غالب، و مبانی استراتژیک و دیپلماسی به عنوان صفتی مغلوب است.

انجمن مطالعات جهان اسلام
Islamic World Studies Association
جمعیة دراسات العالم الاسلامی
فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

به عبارتی کنش‌های معطوف به عقیده، پررنگ تر از کنش های معطوف به امنیت، منافع و اقتصاد ملی و گفتگوی تمدن‌هاست. رشدهای نامتوازن، تک بعدی، ناهمگون و غیر اندام‌وار، باعث پارگی اندام‌های ارگانیکی سیاسی به مثابه شریان اصلی یک ارگانیسم زنده می‌گردند. تعارضات بین الادیانی نبایستی مانع منافع ملی شوند. سیف زادهمعتقد است آفت ایدئولوژی تعصب ایدئولوژی است (سیف زاده، ۱۳۹۳: ۳۶۹). نظام‌های ایدئولوژیک، چنان پای‌بند توهمات خود می‌شوند که حاضر نیستند چشم به واقعیات بگشایند و خود را با تحولات پیرامون همراه سازند (نقیب زاده، ۱۳۹۳: ۱۶۴). منطقه نفت خیز خلیج فارس که دارای اهمیت استراتژیک است؛ برای بهره وری بهینه بیش از همه به امنیت نیاز دارد. فرایندهای امنیتی در خلیج فارس با توجه به مجاورت جغرافیایی به شکل اساسی بر منافعوجایگاهاستراتژیکجمهور یاسلامیایراندرترتیباتامنیتیخلیجفارستاثیرگذار بوده¬است (مظاهری، ۱۳۹۸: ۸۷).

این‌جاست که همین ایدئولوژی حرکت ساز، فرصت سوز می‌شود. تفاوت‌های مذهبی، ایدئولوژیکی و طرز تلقی‌ها از دین اسلام و علمای علم ادیان، مذاهب اسلامی را در اصل به هشت و در فرع به هفتاد و هشت فرقه تقسیم کرده‌اند. از جمله شعیه ۲۰ طایفه، اهل سنت ۴ طایفه، معتزله ۲۰ طایفه، خوارج ۲۳ طایفه (عارف ۱۳۶۹: ۶۵). تحزب و فرقه‌گرایی مانع مهمی در اتحاد جهان اسلام و مسلمین محسوب می‌شود (حافظ نیا؛ زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹).یکی از نمودهای موثر تفرقه در جهان اسلام وجود برخی از جریانات ایدئولوژیک افراطی است (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷).مبارزه با افراط گرایی درجهان اسلام باید در دو بعد داخلی و خارجی صورت گیرد (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ -۱۷۷).

پروفسور رمضانی معتقد است تا زمانی که دولت و مردم ایران در نظریه و به‌ویژه عمل به توازنی منطقی میان استقلال، آزادی و اسلام از یک سو یعنی این سه اصل مصرح در قانون اساسی و ضرورت تعامل سازنده با جهان عینی در حال تغییر از سوی دیگر دست نیابد کشور ما نخواهد توانست نقش چشم گیری در نظام بین الملل ایفا کند (رمضانی، ۱۳۸۰: ۱۶۳). با وجود این رمضانی تایید می‌کند معضلات سیاست خارجی ایران همگی ریشه در منش ایدئولوژیک جمهوری اسلامی ندارد و رفتارهای خود محورانه قدرت‌های رأس سیستم نیز تاثیر گذارند لذا سیاست گذاران بایستی بین دو مفهوم ایدئولوژی ومنافع ملی نوعی رابطه وتوازن قائل شوندوبراساس مقتضیات سیاسی بین‌المللی سهم هریک را براساس واقعیات موجود تعیین نمایند.

۲-۳. ابهام در سیاست اعلی و ادنی

بیش از چندین دهه از تغییر راهبرد جهانی در جایگزینی استراتژی نظامی به بدیل اقتصادی آن

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

می‌گذرد.تجربه قدرت‌های بزرگ بعد از جنگ سرد حاکی از آن است که امروزه حملات نظامی الزاما نمی‌تواند اهداف سیاسی آن‌ها را عملیاتی کند. لذا به عنوان بدیل مناسبی، گزینه‌های تحریم اقتصادی را در سیاست خارجی خود لحاظ کردند (Kamper&Lowenbery, 2007: 870-869). وجه مشترک و در حقیقت پاشنه آشیل اغلب کشورهای مسلمان، به‌ویژه گروه‌های تندرو، این است که در عصر گفتمان بین‌الملل، مسائل نظامی را درزمره سیاست اعلی لحاظ کرده‌اند و مسائل اقتصادی، رفاهی را در ردیف سیاست ادنی و این مسئله ریشه در انگاره‌های‌شان از جهاد ابتدایی دارد. با رویکرد جدید راهی جز دوستی و گفتگو نمی‌ماند. «عصر حاضر عصر تماس‌ها و دوستی های بین‌المللی است» (عالم، ۱۳۹۴: ۲۸۸). اوباما طی نطقی در هفتادمین اجلاس سازمان ملل گفت در مقام رئیس جمهور ایالات متحده نگران خطراتی هستم که پیش روی ماست اما معتقدم نمی‌توانیم به روش‌های قدیمی جنگ و زور باز گردیم (sep 20,2016, wall street).

بر اساس اندیشه‌های معرفتی اسلامی نیزامکانات نظامی صرفامظهر قدرت تلقی نمی‌گردد.در همین راستا، علی (ع) تفوق هژمونیک را برتری نظامی نمی‌داند. "العلم سلطان من وجده صال به و من لم یجده صیل علیه" (این ابی الحدید، ج۲۰:۳۱۹). علم سلطانی است که هرکس آن را یافت سلطه می‌یابد و هر کس آن را نیافت زیر سلطه می‌رود. امروزه رقیب ایران یعنی آمریکابر اساس همین تفوق علمی گوی سبقت را در این زمینه از همه ربوده است. مطابق آمار اعلامی ۲۰۰۹ از میان ده دانشگاه برتر دنیا شش دانشگاه به آمریکا و چهار دانشگاه به انگلیس تعلق دارد (سیف زاده، ۱۳۹۳، ۶۵).به استنادروایت حضرت علی (ع) علت هژمونی ایالات متحده رتبه‌های برتر علمی و تکنولوژی است نه صرفا جنگ افزارهای نظامی. بر روی علم نمی‌شود شمشیر کشید. ایران نیز در رقابت با آمریکا رویکردی جز توجه به علم ندارد. امروزه گروه‌های نظامی نیز به مشروعیت اجتماعی می‌اندیشند و نظامی‌گری صرف را نوعی تقلیل‌گرایی متدلوژیک قلمداد می‌کنند. حزب‌الله لبنان در اقدامات خود در عرصه نظامی و اجتماعی کارآمد بوده و توانسته است تا از طریق رسیدن به مقبولیت اجتماعی به مشروعیت سیاسی نیز دست یابد (درخشه، بیگی، ۱۳۹۵: ۳۳).

۲-۴.فرو ملی گرایی بجای فرا ملی گرایی

به جهت عدم بالندگی نهادهای اجتماعی، فرهنگی بیشتر کشورهای جهان اسلام به‌ویژه در شبه جزیزه عربستان و آسیای مرکزی و قفقاز از عدم مشروعیت سیاسی رنج می‌برند (حافظ نیا، زرقانی، ۱۳۹۱: ۱۵۴ - ۱۳۹).در دو قرن گذشته نهادهای سنتی اندیشه ساز و نخبه پرور، جز در موارد انگشت

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

شمار، محصول نظری چندانی نداشته و نهادهای جدیدی که در این زمینه تاسیس شده‌اند، نیز جز تقلید و دنباله روی کاری انجام نداده‌اند (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷).

برخی از محققین نیز معتقدند جغرافیایی سیاسی اسلام از ساختار ناهم‌گونی برخوردار است. هنوز حکومت‌های مردمی در بخش اعظم آن شگل نگرفته و مردم سالاری هم‌چنان در پرده ابهام است. در برخی از کشورهای اسلامی حکومت‌ها بر اساس ساختارهای قبیله‌ای شکل گرفته‌اند. اکثر کشورهای اسلامی در زمره کشورهای در حال توسعه و توسعه نیافته می‌باشند (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ -۱۷۷). عموما توسعه نیافتگی، معادل فقدان نظریه پردازی مورد نظر این مقاله است که علت اولی است. از نظر میترانی سیستم دولت - ملت و تاکید بر ملی گرایی ، علت اصلی مناقشات در سطح بین‌المللی است. نوکارکردگرایی دست کم در شکل اولیه با کارکرد گرایی در تعارض است. این تعارض ناشی از تاکیدی است که نوکارکرد گراها بر نهادهای فراملی دارند. به عقیده هاس نو کارکرد گرایی به جای تکیه بر ارزش‌های اجتماعی و تاکید بر انگیزه‌های نوع دوستانه، رقابت منافع متضاد را اساس کار خود می‌داند (Haas 1967 :230) فرو ملی گرایی ناشی از دید محدود تصمیم گیران این کشورها است.

۲-۵. عامل استراتژیک واگرایی: خودی یا غیر؟

برخی از محققین خود مسلمانان راعامل اصلی در اسلام هراسی دانسته و برای آنان سهم ۸۰ درصدی در این زمینه قائل‌اند و معتقدند «اسلام هراسی ریشه در کارهای مسلمانان دارد» (هاشم زاده هریسی، ۱۳۹۴: ۶۹-۶۷).برخی نیز معتقدند: ریشه‌های پیدایش جریان تکفیری غالبا درون زا و دلایل گسترش و اوج گیری آن غالبا برون زاست (آدمی و مرادی، ۱۳۹۴: ۲۹-۵۹). به گفته ایجاز الحق وزیر پیشین امور مذهبی پاکستان غریب به ۸۰ درصد از مدارس پاکستان تعالیمی مشترک و یا نزدیک به عقاید وهابیت را ترویج می نمایند (همان). البته نقش قدرت‌ها را در این زمینه نمی‌توان نادیده گرفت (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰). اما این به‌مثابه بری الذمه بودن مسلمین نیست بلکه آن‌ها سهم بزرگی در واگرایی به‌ویژه در پیدایش آن دارند.به‌هرحال نقش قدرت‌ها در واگرایی محسوس است. به‌طور کلی،نقش قدرت‌های بزرگ در پیدایش معضلات جهان اسلام کاملاً آشکار است (عسکری، ۱۳۸۷: ۱۹۲ -۱۷۷). مسلمین می‌توانند مجاری ورودی آن‌ها را از طریق افزایش آگاهی و کم کردن موارد واگرایی مسدود نمایند. سوال اساسی در این‌جا این است که چگونه ما نمی‌توانیم بین اتحاد محکم ایالات متحده و اسرائیل تفرقه بیاندازیم؟ در این زمینه اتحاد ایران و کشورهای مسلمان از جمله عربستان سعودی بسیار مهم و استراتژیک است؛ که به اتحاد دنیای اسلام نیز می‌انجامد. الگوی همکاری‌جویانه در بررسی جایگاه منطقه‌ای ایران و عربستان

فصلنامه علمی -پژوهشی
پژوهشهای سیاسی جهان اسلام

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

مبتنی بر تعامل ایران و عربستان سعودی در امورمنطقه‌ای است (نویدی نیا، گودرزی، ۱۳۹۹: ۱۳).

۳. مکانیسم بازخورد

این واژه مفهومی ابداعی در این پژوهش است و منظور از آن این است که تصمیم گیران سطح خرد و کلان، پس از گذشت مدتی از اجرای تصمیم لازم است به محاسبه و معادله داده‌ها و ستانده‌های تصمیم خود بپردازند و چنان‌چه توازنی بین آن نیافتند، نسبت به تغییر یا تعدیل رهیافت اتخاذ شده اقدام کنند. البته این مکانیسم به نوعی در نظریات غالب اندیشمندان روابط بین الملل آمده است. شکل گیری جریانات «نئو» در مکاتب مطرح غربی از قبیل لیبرالیسم، رئالیسم و مارکسیسم، این بوده است که نظریات اولیه مذکور عملیاتی نبوده یا به‌تدریج نقاط ضعف آن از جهت نظری آشکار شده است لذا در اجرای مکانیسم بازخورد، نسبت به تعدیل آن در قالب تکوین جریانات «نئو» اقدام شده است. در تعریف این واژه می‌توان گفت مکانیسم بازخورد در مقابل جزم گرایی و به معنی تشکیک در یافته‌های گذشته از حیث توازن داده‌ها و ستانده‌های تصمیم در نیل به مقصوداست. چنان‌چه برایند اقدامات گذشته نتواند اهداف تعریف شده‌ها دست‌کم بخش محسوسی از آن را تامین نماید، نسبت به تغییر، تعطیل یا تعلیق تصمیم اقدام شود. ارتباط این مکانیسم با موضوع مقاله این است که براساس داده‌های عینی،نظریهام‌القرایی نتوانسته است برای مدعیان آن (ایران و عربستان) و جهان اسلام هم‌گرایی مورد نظر این نظریه را تامین کند و برعکس باعث وا گرایی نیز بوده لذا بازخوانی آن لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

٤.تجزیه و تحلیل داده‌ها؛ فرا ملی گرایی

ماحصل بحث‌های این مقاله این است که ایران نمی‌تواند و نباید منحصرا به جهان اسلام تکیه کند و لازم است ضمن مناسبات هم‌گرایانه با جهان اسلام، به فراتر از آن نیز بیاندیشد. چین و ایران تنها زمانی توانستند از زوال و انزوا فاصله بگیرند که مقتضیات زمانی را درک کرده و چندجانبه‌گرایی را فرا روی خود قرار دهند (بنگرید به: حافظ نیا؛ رومینا؛ قادری حاجت، ۱۳۹۵: ۲۹-۱). البته ایران هنوز در ابتدای راه است و مسیر پر فراز و نشیب طولانی پیش رو دارد. حضور فعال ایران در مجامع بین‌المللی جهانی و منطقه‌ای به‌ویژه در سطوح ملت‌ها و برخی جنبش‌های اسلامی تاثیر بسزایی خواهد داشت (عیوضی، ۱۳۸۷: ۱۸۶ - ۱۵۷).برخی تحلیل گران برآنند که گفتگوی تمدن‌ها، نظریه بدیلی به منظور حذف جهبه گیری‌های تخاصمی موجود در عرصه بین الملل بالاخص، بین جهان اسلام و جهان غرب به شمار

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

می‌آید (قنبرلو، ۱۳۸۷؛ ۳۷۶ - ۳۴۹). ایران با طرح پارادایم گفتگوی تمدن‌ها اولین گام را در نیل به چندجانبه‌گرایی برداشت و همین رویکرد برجام را عملیاتی نمود.

به نظر سریع القلم ماهیت و موقعیت ژئوپلولتیک و ژئواکونومیک ایران، به نحوی است که بدون ارتباط قاعده مند با مراکز قدرت جهانی نمی‌تواند به ائتلاف‌های منطقه‌ای در حوزه‌های مختلف دست یابد. به علاوه چین و هند الگوهای مهمی هستند که ضمن حفظ استقلال و حاکمیت خود با جهان و به طور اخص غرب تعامل می‌کنند. (سریع القلم، ۱۳۷۹: ۷۵). این مساله البته منحصر به ایران نیست بلکه فراگیر است.اولین نقطه تلاقی کاری ما با غرب در حوزه اقتصادی و تکنولوژی است. به نظر حاجی یوسفی، سیاست ضد آمریکایی ایران، هزینه‌های سنگینی را برای کشور به دنبال داشته است (قنبرلو، ۱۳۸۷؛ ۳۷۶ - ۳۴۹). این هزینه‌ها شامل موارد اقتصادی و سیاسی است.محقق دیگری معتقد است اغلب ائتلاف‌های (کشورهای اسلامی) به صورت موقت و دو جانبه شکل می‌گیرند و پس از مدتی منحل می‌شوند لذا وجود سازمانی کارامد و فراگیر به منظور جمع کردن کشورها در پروسه هم‌گرایی همانندااتحادیه اروپا ضرورتی اجتناب ناپذیر است (صفوی، ۱۳۹۰: ۱۴ -۱۰).

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

نتایج و یافته‌ها

مهم ترین یافته‌های مقاله عبارت است از:

۱. نظریه ام‌القرایی با وجود مزایای نظری که برای اتحاد جهان اسلام دارد، به جهت ماهیت آنارشیک و سرور گریز کنونی روابط بین الملل، نتوانسته است برای مدعیان آن (ایران و عربستان) و جهان اسلام هم‌گرایی مورد نظر را تامین کند و برعکس باعث وا گرایی نیز بوده لذا بازخوانی آن لازم و ضروری به نظر می‌رسد.

۲. چنانچه ایران و عربستان سعودی بتوانند جهان اسلام را اقناع نمایند که قصد قیمومیت بر آن‌ها را ندارند؛ با پتانسیل‌های موجود؛ ایران می‌تواند نیروی هژمونیک نظامی باشد و عربستان سعودی هژمونیک اقتصادی که البته این نیز آرمان شهری است که گرچه غیر ممکن نیست اما بسیار سخت است. به هر حال داعیه ام‌القرایی فارغ از بستر سازی اقناعی، تبعات منفی آن بیشتر از منافع است.

۳. گرچه این نظریه در ادبیات سیاسی نظری ایران مشهود است اما ایران، اکنون کمتر تمایل به عملیاتی کردن آن دارد ولی برعکس عربستان پسابن سلمان به شدت پیگیر آن است و در نتیجه سهم عمده‌ای از واگرایی جهان اسلام، حاصل شیعه‌هراسی است. البته وجود این نظریه در ادبیات سیاسی ایران، زمینه سازی ذهنی را برای شیعه هراسی و ایران هراسی تسهیل می‌کند که این مقاله در صدد شفاف‌سازی در این زمینه است. با پایبندی ایران به برجام نقشه ایران هراسی تا حدود زیادی به محاق رفت و مردم دنیا دریافتند که ایران در پی دستیابی به سلاح های غیرمتعارف نیست.

۴. واگرایی جهان اسلام قبل از آن که به ملل اسلامی برگردد؛ متوجه دول اسلامی است و ملت‌های مسلمان در مناسک دینی نشان داده‌اند که اختلافات آن‌ها بسیار اندک است. از این رو حاکمان کشورهای اسلامی باید همت بیشتری در جهانی شدن اسلام داشته باشند. واضعان نظریه قیم مآبی نیز مردم مسلمان نیستند بلکه سیاستمداران و نظریه‌پردازانی هستند که هر کدام در صدد تعریف منطقه نفوذ خود هستند که عربستان پسابن سلمان عینی‌ترین مصداق آن است.

۵. قوی‌ترین استدلال در عدم پایایی ام‌القرایی، سقوط اجتناب ناپذیر خلافت عثمانی با سابقه چند صد ساله، در چند دهه قبل است که از الزامات سرور گریزی محیط آنارشیک نظام بین الملل است، که فرضیه اولیه این نظریه بوده است.

۶. بهترین بدیل نظریه ام‌القرایی، اتحادیه‌ای شبیه اتحادیه اروپا با تکیه بر خرد جمعی است که هیچ کشوری بر دیگری ادعای سروری نداشته باشد که البته نیازمند تغییر رویکردهای اساسی است.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

۷. قوی‌ترین استدلال علمی در عدم اقبال نظریه ام‌القرایی از جمله خروج قطر از شورای همکاری خلیج فارس و اعتراض به قیمومیت عربستان سعودی، با استناد به نظریه والتزی، موازنه سازی بجای دنباله روی (که از الزامات بنیادی ام القرایی است) در محیط آنارشیک روابط بین الملل است.نه تنها فضای آنارشیک رئالیستی بلکه فضای همگرایی لیبرالیستی و صلح گرایی کانتی، هیچ کدام تجویزی برای رهبری یک کشور بر سایر کشورها ندارند.

۸.مهم‌ترین ویژگی یک نظریه مطابق نظریه پردازی مارش و استوکر، این است که واقع‌گرا باشد نه آرمان‌نگر و هنجاری. به عبارتی نظریه بایستی در پی توضیح وضع موجود باشد نه آرمانگرا و نیل به وضع مطلوب این در حالی است که در بافتار نظریه ام القرایی نوعی آرمانگرایی مشهود است.

۹. جهان اسلام از جمله ایران و عربستان سعودی می‌توانند فارغ از بحث جنجالی ام‌القرایی در قالب چندجانبه‌گرایی و تعامل فرا منطقه‌ای با رویکرد نظم نوین جهانی فردایی بهتر را برای جهان اسلام و فراتر از آن رقم زنند که در این میان اتحادیه اروپا الگوی مناسبی برای تکوین چنین ائتلافی می‌باشد.

۱۰. مهم‌ترین ایراد وارده بر داعیه ام‌القرایی، عدم تمایز بین محیط داخلی سلسله مراتبی و محیط بین‌المللی غیرسلسله مراتبی است. طراحان این نظریه گمان کرده‌اند محیط بین‌المللی را می‌توان چون محیط داخلی تحت مدیریت واحدی اداره کرد و این نوعی نظریه سنتی غیر معطوف به عمل و در تزاحم نظم نوین بین الملل است که ابتدای اختلاف است.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

منابع فارسی

آدمی، علی، مردای، عبدالله (۱۳۹۴)، «چیستی افراط گرایی در اسلام سیاسی: ریشه‌های هویتی و کنش هنجاری» فصلنامه پژوهش‌های سیاسی جهان اسلام، س۵، ش۳، پاییز ۹۴، صص۲۹-۵۹.

آزادی، پرویز، شکرانی، یاسین، کاظمی، علی (۱۳۹۴ش)، پیام های آسمان (پایه نهم دبیرستان). وزارت آموزش و پرورش.

جان احمدی، فاطمه؛ منتظر القائم، اصغر، کرمی، رضا، «بازخوانی مراحل حیات شهری پیامبر صلی الله علیه وآله و سلم» فصلنامه علمی- پژوهشی تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، زمستان ۱۳۹۴، سال ششم، صص ۲۸-۷.

حافظ نیا، محمد رضا؛ زرقانی، سید هادی (۱۳۹۱) «چالش های ژئوپلیتیکی همگرایی در جهان اسلام» فصلنامه پژوهشهای جغرافیای انسانی، شماره ۸۰، صص ۱۵۴-۱۳۹.

حافظ نیا، محمدرضا؛ رومینا، ابراهیم؛ قادری حاجت، مصطفی (۱۳۹۵) «الگوی روابط سازه‌های انسانی و قلمرو های فرهنگی در غرب آسیا با تاکید بر قلمرو فرهنگی ایرانی»فصلنامه جغرافیای سیاسی، شماره ۴، صص ۲۹-۱.

خامنه‌ای (آیه الله) (۱۳۷۴) روزنامه اطلاعات، ۱۳۷۴/۳/۱۶.

درخشه، جلال؛ بیگی علی رضا (۱۳۹۵) «کارآمدی حزب‌الله لبنان در دستیابی به مقبولیت اجتماعی و مشروعیت سیاسی»فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال ششم، ش ۴ صص ۵۹-۳۳.

دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۹۲) سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، تهران، سمت.

دهقانی فیروز آبادی، سید جلال (۱۳۹۳) نظریه های همگرایی منطقه ای و رزیم های بین المللی، تهران ، نشر مخاطب.

رمضانی، روح الله (۱۳۸۰) چارچوبی تحلیلی برای بررسی سیاست خارجی جمهوری اسلامی ایران، مترجم، طیب، علیرضا، تهران، نشر نی.

سریع القلم، محمود (۱۳۹۲) روش تحقیق در علوم سیاسی و روابط بین‌الملل، تهران، نشر فرزان.

سیف زاده، سید حسین، (۱۳۹۳)، اصول روابط بین الملل، تهران، نشر میزان.

صفوی، سید یحیی (۱۳۹۰) «وحدت جهان اسلام؛ عوامل مؤثر در ایجاد واگرایی، مقوم همگرایی و کانون‌های همگرایی و واگرایی جهان اسلام (قسمت سوم)»فصلنامه اطلاعات جغرافیایی، شماره ۷۷، صص ۱۴-۱۰.

عباس زاده، مهدی؛ نخعی زرندی، نصرالله (۱۳۹۸) «بررسی شکل گیری داعش بر اساس نظریه پسابین‌الملل فرگوسن و منزباخ» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۳ صص ۵۹-۳۵.

عسگری، سهراب (۱۳۸۷) «ژئوپولیتیک جهان اسلام؛ زمینه‌های واگرایی و بسترهای همگرایی»فصلنامه علوم سیاسی، شماره ۴۱، صص ۱۹۲-۱۷۷.

عیوضی، محمد رحیم (۱۳۸۷) «چالش‌های سیاسی جهان اسلام و آینده‌ی ایران»فصلنامه دانش سیاسی شماره ۸، صص ۱۵۷-۱۸۶.

قادری، حاتم (۱۳۸۸) اندیشه‌های سیاسی در اسلام و ایران، تهران، ،سمت.

قادری، حاتم (۱۳۹۲) اندیشه‌های سیاسی در قرن بیستم، تهران، سمت.

قاسمی، فرهاد، (۱۳۹۳)، اصول روابط بین الملل، تهران، نشر میزان.

قدیانی، عباس، تاریخ فرهنگ و تمدن ایران در دوره قاجاریه، تهران، انتشارات فرهنگ مکتوب، ۱۳۸۴.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]

[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

قنبرلو، عبدالله (۱۳۹۴)مبانی سیاست خارجی تطبیقی: بررسی سه الگوی ایران، ترکیه و چین، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.
قوام، سید عبدالعلی (۱۳۹۲)، اصول سیاست خارجی و سیاست بین‌الملل، تهران، نشر سمت.
قیاسوندی، فاطمه؛ ترکاشوند، جلال (۱۳۹۶) «آمریکا، جنگ های نیابتی و امنیت خاور میانه» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال هفم، ش ۴ صص ۲۰۵-۱۶۷.
لاریجانی، محمد جواد (۱۳۶۹) مقولاتی در استراتژی ملی، تهران، انتشارات ترجمه و نشر کتاب.
لکزایی، نجف؛ مرادیان، محسن (۱۳۸۸) «ظرفیت‌های علمی و فرهنگی ایران برای تحقق سند چشم انداز»فصلنامه علوم سیاسی، شماره چهل و ششم، صص ۳۴-۹.
مارش، دیوید؛ استوکر، جری (۱۳۹۲) روش و نظریه در علوم سیاسی، ترجمه، امیر محمد حاجی یوسفی، تهران، پژوهشکده مطالعات راهبردی.
مشیرزاده، حمیرا (۱۳۹۴) تحول در نظریه‌های روابط بین‌الملل، تهران، سمت .
مظاهری محمد مهدی (۱۳۹۸) «نقش و جایگاه ایران در سیستم امنیتی خلیج فارس» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۱ صص ۱۰۹-۷۸.
نقیب زاده، احمد، (۱۳۹۳) درآمدی بر جامعه شناسی سیاسی، تهران، سمت.
واثق، محمود؛ احمدی، سید عباس (۱۳۹۳) «ام‌القری و اندیشه منطقه گرایی» فصلنامه سیاست دفاعی، شماره ۸، صص۲۸-۹.
وفایی‌فر، فرهاد؛ طالبی‌آرانی، روح الله (۱۳۹۸) «آینده روابط ایران و روسیه بر سر سوریه» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال نهم، ش ۴ صص ۱۱۸-۹۳.
ولایتی، علی اکبر؛ سعید محمدی، رضا (۱۳۸۹) «تحلیل تجارب همگرایی در جهان اسلام» پدیدآورده (ها) فصلنامه دانش سیاسی، شماره ۱۱، صص ۱۸۰-۱۵۱.
ویسی، هادی (۱۳۹۷) «واکاوی چالش‌های ژئو پلتیکی رابطه شورای همکاری خلیج فارس با جمهوری اسلامی ایران و تاثیر آن بر جهان اسلام» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال هفتم، ش ۲، صص ۱۶۷-۱۴۵.
هاشم زاده هریسی، هاشم (۱۳۹۴)، «سهم ۸۰ درصدی مسلمانان در اسلام هراسی»خیمه. شماره ۱۱۶ .دی‌ماه ۹۴، صص۶۷-۶۹. نویدی‌نیا؛ فرزاد؛ گودرزی، مهناز (۱۳۹۹) «جایگاه منطقه‌ای ایران و عربستان در دوره پساداعش» فصنامه علمی، پژوهشی مطالعات سیاسی جهان اسلام، سال دهم، ش ۱، صص ۲۶-۱.

منابع لاتین

Fandy, Momu (1994) Trible Us. Islam, The Post Colonoial Arab State The Democratic Imperative, Middle East Policy No III, No.2.

Kaempfer, William H. &Lowenberg, Anton D. 2007. "The Political Economy Of Economic Sanctions". In Handbook of Defense Economics - Defense in a Globalized World Ed. by Keith Hartley and Todd Sandler. (Vol. 2). Elsevier B.V. doi:10.1016/ S1574-

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]
[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]

0013(06)02029-1. Accessed by 07.03.2015.

Peterson, Erik (1988) The Gulf Cooperation Council, London: West View press.

Salisbury, P. (2015), Yemen and the Saudi-Iranian 'Cold War', Middle East and North Africa Programme. February 2015.

wall street.sep 20,2016.

Waltz, 1979, Theory of Intrernational Politics (Reading).

منابع اینترنتی

http://article.tebyan.net

https://www.military.com

www.farsi.khamenei.ir

به این مقاله این‌گونه ارجاع دهید: DOI: ۱۰.۲۱۸۵۹/priw-۱۲۰۲۰۵

فرزانه پور، حسین؛ سکینه شبانی، سکینه؛ یاری، علی اکبر (۱۴۰۱)، «محیط آنارشیک و سرور گریز بین‌الملل ولزوم بازخوانی نظریه ام‌القرایی؛ چالش‌های همگرایی جهان اسلام» فصلنامهٔ پژوهشهای سیاسی جهان اسلام، س۱۲، ش۲، تابستان ۱۴۰۱، صص ۱۴۶-۱۱۹.

[Downloaded from priw.ir on 2026-11-24]

[DOR: 20.1001.1.23222980.1401.12.2.5.2]